

1937 – Qətl günü

Xalqını sevən “xalq düşməni”

Vəli Xulufunun “cinayət”i milli varlığımızı qoruması olmuşdu

Azərbaycanın ən tanınmış dilçi-alimləri, folklorşünasları arasında adı ehtiramla çəkilən Vəli Xulufu elm-sənət yolunda var qüvvəsini sərf edən-lərdən olub. Cəmi 43 il yaşayıb, amma qısa ömründə çox böyük işlər gö-rüb, tarix, ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliklə bağlı çox dəyərli kitablar yazıb.

Bu gün onu xatırlamağımıza səbəb 1937-ci ilin oktyabrında nahaqdan güllələnməsidir. Qondarma dəlillərlə onun həyatını hədəfə alanlar bir neçə aylıq həbsindən sonra qərar qəbul edirlər ki, məhkəməsi olsun, həm də işə şahidsiz, prokurorsuz və vəkilsiz baxılsın. Qərarın ertəsi günü, oktyabrın 12-də saat 18:00-da “məhkəmə” başlayır və 18:20-də (cəmi 20 dəqiqəyə) sona çatır. Məhkəmə qərarı alır: “Vəli Məmmədsöyün oğlu Xulufu ən yüksək cəzaya – güllələnməyə məhkum edilsin”. Ertəsi gün, yəni oktyabrın 13-də günahsız alimin həyatına son qoyulur.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi Rəhman Salman-lının “Gizli güllələnən alim” kitabında Vəli Xulufunun faciəli taleyi geniş əksini tapıb. Tanınmış tənqidçi, filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli isə məqalələrinin birində onu gözəl alim, ziyalı və şəxsiyət, poliqlot kimi səciyyələndirərək yazır: “Türk dünyasına möhkəm tellərlə bağlı olan bu insan ensiklopedik biliyə malik

O zaman “xalq düşməni”nin ailəsi də olmazın zillətlərə düşər olub. Vəli Xulufu tutulandan sonra Fatma xanım (həyat yoldaşı) da incidilib, onların evi ələk-vələk olunub. Bakının Oktyabr rayon xalq məhkəməsi belə bir qərar qəbul edib: “Xulufu

ləyib, “Bakı fəhləsi” kooperativ nəşriyyatı və “Azərnəşr”lə əməkdaşlıq edib. 1929–1932-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunda elmi katib işləyib, elm ocaqlarının yenidən təşkili zamanı isə Dil-ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutuna direktor təyin edilib.

Zəhmətkeş alim sonra bir müddət Mərkəzi Arxiv İdarəsinin müdiri, Dövlət Elmi Şurasının sədr müavini, SSRİ EA-nın Azərbaycan şöbəsinin mütəxəssisi olub. Ömrünün son ilində SSRİ EA Azərbaycan filialının Tarix İnstitutunun direktor müavini və digər vəzifələrdə çalışıb.

Azərbaycanda yeni əlifba ideyasının qızgın tərəfdarlarından olan Vəli Xulufu bu işə hərtərəfli əməli yardımı ilə seçilib. Ta məlum 1937-cu il repressiyalarından qurtulana qədər respublikanın elmi və mədəni həyatında üzde olub. “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” adlı kitabçası o zaman üçün çox gərəklidir. Eyni zamanda, ağır dövrün çətinliklərinə baxmayaraq, bir çox kitablar nəşr etdirib: “Koroğlu”, “İmla lüğəti”, “Tapmacalar”, “Panislamizm, imperializm və ruhaniyyət”, “Din və qadın”, “Din və mədəni inqilab”, “Səlcuq dövlətinin tarixi quruluşuna dair”, “Məhərrəmlik münasibətilə” və sair əsərləri, yüzlərlə qəzet və jurnal məqaləsi onun məhsuldar alim çalışmalarıdır.

Aşıq yaradıcılığını çox sevən ədib “Koroğlu”ya aid kitabında qəhrəmanın aşılıqlığına dair yazırdı ki, aşiq yaradıcılığı elin ruhudur, o, lazım olanda qılınca da kəsərlidir. Özü də daim Azərbaycan ruhunun daşıyıcısı olub, ana dili və ədəbiyyatımızın fədakar tədqiqatçısı kimi tanınıb. 1926-cı ildə “Azərbaycan xalq ədəbiyyatından materiallar” seriyası ilə “El aşıqları” kitabını çap etdirib. Bu kitaba Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Şəmki və başqalarının tərcümeyi-halları ilə yanaşı, müxtəlif aşıqların repertuarından yazıya alınmış yüzdən çox qoşma, gəraylı, tənislər və Şəmki Aşıq Hüseynə məxsus “Reyhan” dastanı daxil edilib.

Vəli Xulufunun həbsindən bir gün əvvəl evində axtarış zamanı guya oradan müxtəlif “zərərlər” kitabları (Buxarinin, Kamenevin, Trotskinin, Zinovyevin), tapılıb, şəkil və məktublar götürülüb. Səhəri gün SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsi 5-ci şöbəsinin rəisi Avanesyan tərəfindən dindirilib. İdarənin zirzəmisində saxlanılan Vəli Xulufu Trotski-Zinovyevçi təşkilatın üzvü olmaqda, S.M.Kirovun qatilində iştirak etməkdə, 1934-1937-ci illərdə partiya və hökumət rəhbərlərinə qarşı terrora, Azərbaycanın bölgələrində silahlı üsyan etmək üçün hazırlıq işləri aparmaqda, Mərkəzi Komitənin katibi Bağirova qarşı sui-qəsdin hazırlanmasında iştirakda, əksinqilabi və ümumittifaq pantürkist mərkəzinin rəhbəri Bəkir Çobanzadə və Əziz Qubaydulinin mövqeyini müdafiə etməkdə, rəhbər olduğu müəssisələrdə dövlət əmlakına zərər vurmaqda ittiham olunub. Qısaca desək, alimə terrorçu damğası vurulub.

Repressiya məşini işıqlı alimi cismən aradan götürsə də, mənən məhv edə bilməyib. Özü kimi ölməz əsərləri doğma xalqının əbədi saxlancına çevrilib.

Bu gün Bakıda, Gəncədə və Şəmkirdə “Vəli Xulufu” küçələri var, bindən başqa, doğma yurdunda orta məktəb və mədəniyyət evi onun adını daşıyır. Unudulmaz şəxsiyyətin xatirəsi daim uca tutulur.

Ə.DOSTƏLİ
XQ

idi – ərəb, fars, rus, türk dilləri ilə yanaşı, alman, türkmən, tacik dillərini də bilirdi. İsmayıl bəy Qaspralının “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının reallaşması uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparırdı – Yeni Türk Əlifbası komitəsinin fəallılarından biri idi. Aprel çevrilişi baş verəndə Gəncədə Qəza Komitəsində çalışan Vəli Xulufu ona görə bolşeviklərin qara siyahısına düşür ki, qohmlarından biri qaçaq olubmuş”.

Sovet rejimi 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayında məruzəçi olmuş və hətta kiçik bir məlumatla belə çıxış etmiş türköloqların hamısını qara siyahıya salaraq məhv edirdi. Onlardan biri də Vəli Xulufu idi. Digər güllənc bəhanə isə bu idi ki, 1928-ci ildə onun toplayıb nəşr etdirdiyi Azərbaycan tapmacalarından birində DTK əməkdaşları guya sətiraltı mənə tapmışdılar. Müstəntiq açmasını uşaqların da əzbər bildiyi “Hamını bəzər, özü lüt gözər” tapmacası ilə bağlı alimə irad tutmuşdu: “Siz bununla düşməni dəyirmanına su tökürsüz, yəni sovet adamları hamını geyindirir, özü lüt gəzir...” (!?). Beləcə, azərbaycanlılara qənim kəsilməyi erməni sumbatovların, qalustyanların və onların əlaltılarının saxta ittihamları bir çox görkəmli ziyalılarımız kimi, Vəli Xulufunun da aradan götürülməsinə səbəb olub. Özü də Vəli Xulufu türköloq alim Bəkir Çobanzadə ilə eyni gündə güllələnib.

Fatma Əli qızı özü ilə yaşayan bütün ailə üzvləri – oğlu, qızı və anası ilə birlikdə Bakı şəhər soveti tərəfindən verilmiş evdən çıxarılırsın. Boşaldılmış ev Bakı şəhər mənzil idarəsinə verilsin”. Bayıra atılan ailə üzvləri acı taleyin ümidinə buraxılıb. Fatma xanım 1938-ci ildə “xalq düşməni”nin həyat yoldaşı kimi cəmi bircə dəfə dindirilib və ona “nə yoğurdum – nə yaptım”, 8 il həbs hökmü oxunub. Uşaqlar Qorki adına kitabxanada xadimə işləyən nənənin himayəsində qalıblar. Doğrudur, çox sonra, yəni 1957-ci ildə Vəli Xulufu da, Fatma xanıma da bəraət verilib, ancaq bu, daldan atılan daş təsirində olub. Vəli Xulufunun qəbrinin yeri bilinməyib, doğma kəndi isə Şəmkir dərəyaçasının altında qalıb...

Professor Vəli Xulufu düz 130 il əvvəl – 1894-cü ildə Azərbaycanın Yelizavetpol qəzasında – hazırkı Şəmkir rayonunun Xuluf kəndində anadan olub. Əvvəlcə mollaxanada və “Mədrəseyi-ruhaniyyə” məktəbində oxuyub, ardınca həmin məktəbdə müəllim kimi fəaliyyətə başlayıb. 1917-ci ildə Gəncədə Müəllimlər İnstitutunu bitirib, 1920–1922-ci illərdə Gəncə quberniyasında işləyib. Partiya sıralarında “təmizləmə” işləri ilə əlaqədar Sov.İKP üzvlüyündən çıxarılıb. Sonra ADU-nun şərqsünaslıq fakültəsində təhsilini davam etdirib, paralel olaraq Yeni Türk (Azərbaycan) əlifbası komitəsində təlimatçı iş-